

تفسیر تطبیقی آیات ۱۰۵-۱۰۸ سوره هود از دیدگاه تفاسیر المیزان و الفرقان درباره خلود بهشتیان و جهنمیان

محمد کاظم میرحسینی^۱

(تاریخ دریافت مقاله: ۹۸/۵/۱۲ - تاریخ پذیرش مقاله: ۹۸/۶/۱۶)

چکیده

در قرآن، آیات متعددی هست که جاودانگی بهشتیان و جهنمیان را گوشزد می‌کند، عده‌ای را سعادت‌مند و مخلص در بهشت و متعمر از نعمت‌های آن، و دسته دیگر را شقاوت‌مند و معذب به انواع عذاب معرفی می‌کند. در اینکه مراد از جاودانگی چیست و آیا بین خلود اهل بهشت و جهنم تفاوتی هست یا نه؟ بین مفسران و متکلمان اختلاف نظر وجود دارد. اکثر آنها را یکی دانسته و به معنای بقا و جاودانگی اهل بهشت در بهشت برای همیشه، و ماندگاری اهل جهنم در جهنم به صورت دائمی و نامحدود است. در این عرصه دیدگاه علامه طباطبایی و محمد صادقی، حائز اهمیت است. از آنجا که در آیاتی؛ جاودانگی بهشتیان و جهنمیان به دوام آسمانها و زمین معلق شده؛ ابتدا مراد از آسمان و زمین و میزان دوام آنها بررسی شده و سپس مسأله جاودانگی مورد کنکاش و مذاقه قرار گرفته است. عده‌ای آسمان و زمین را دنیایی؛ اما علامه و صادقی اخروی می‌دانند. علامه آنها را دائمی و صادقی پایان‌پذیر می‌داند؛ در نتیجه علامه جاودانگی دوزخیان را بی‌انتهاء اما صادقی محدود می‌شمارد. از نتایج به دست آمده اینکه؛ با توجه به معنای لغوی خلود و تمسک به آیات مماثلت جرم و جزا و عدل الهی و میرا بودن خدا از هرگونه ظلم، بقاء جهنمیان محدود، و با عنایت به فضل و احسان الهی و توجه به نص وارد، بقاء بهشتیان دائمی است.

کلید واژه‌ها: آیات ۱۰۵ تا ۱۰۸ هود، خلود، خالدین، خلود بهشتیان، خلود جهنمیان، علامه طباطبایی، صادقی تهرانی.

۱- طرح مسأله

یکی از مسائل کلامی مطرح بین فریقین مسأله سرنوشت ناریان و نوریان است. در آیاتی از قرآن کریم صحبت از جاودانگی اهل بهشت و جهنم است. اینکه دقیقاً منظور از خلود جهنمیان در عذاب و خلود بهشتیان در بهشت چیست؟ آیا عذاب آخرت با عدالت و رحمت الهی سازگار است یا خیر؟ آیا خلود در عذاب توجیه عقلی دارد یا نه؟ و آیا خلود در عذاب یا نعمت؛ پایانی دارد یا خیر؟ آیا جاودانگی دو طائفه یکیست یا فرق دارد؟ اینها سوالاتی فرع بر مسأله خلود است که بعضی از متکلمان و مفسران در آثار خود به آن پرداخته‌اند از جمله زمخسری در تفسیر کشاف، سیوطی در الدر المنثور، بحرانی در البرهان، صدرالدین شیرازی در تفسیر القرآن الکریم، طبرسی در مجمع البیان، طوسی در التبیان، عیاشی در تفسیر العیاشی، فخررازی در مفاتیح الغیب، فیض کاشانی در تفسیر الصافی، قمی در تفسیر القمی، طباطبایی در المیزان، حسینی شیرازی در تقریب القرآن، مکارم شیرازی در تفسیر نمونه، صادقی تهرانی، در الفرقان که اکثریت با تفاوت‌هایی در پردازش و استدلال، معتقد به خلود هر دو طائفه به صورت دائمی و نامحدود هستند مگر ابن عربی با نگرش خاص و ملاصدرا طبق یک احتمال؛ و از معاصران صاحب تفسیر الفرقان که به گونه‌ای قائل به محدودیت عذاب اهل جهنم هستند. مقالاتی نیز در این زمینه با رویکرد تأیید و تمسیت با نظریه علامه طباطبایی در المیزان به نگارش درآمده که عبارتند از: ۱- بررسی تطبیقی آیات خلود در جهنم از منظر علامه طباطبایی و فخررازی؛ کریم علی محمدی و عبدالمجیدعلی محمدی، ۲- مسأله خلود در عذاب و دیدگاه علامه طباطبایی؛ احمدبهشتی، ۳- بررسی نظریه تفسیری علامه طباطبایی در جاودانگی دوزخ؛ سیدمحمدعلی ایازی و فرهاد ترابی که درصدد توجیه عقلانی مسأله خلود و اثبات نظریه علامه طباطبایی در سایه نظریه مشهور هستند. لکن مقاله حاضر با تمرکز بر نصوص قرآن و تکیه بر عدل و احسان الهی به رد نظر مشهور می‌پردازد که طبیعتاً رویکردیست جدید و

قابل تأمل. مسأله به روش تحلیل محتوا و براساس داده‌ها و اطلاعات، گردآوری و بررسی شده است. در ابتدا چند مطلب مقدماتی از نظر خوانندگان می‌گذرد.

۲- مفهوم و موارد خلود در قرآن

در آیاتی از سوره هود مسأله خلود و جاودانگی را این‌گونه طرح می‌نماید:

آن روز که (قیامت) فرارسد هیچ‌کس جز به اجازه او سخن نمی‌گوید گروهی از آنها شقاوت‌مندند و گروهی سعادتمند. اما آنها که شقاوت‌مند شدند در آتش‌اند، و برای آنها زفیر و شهیق (ناله‌های طولانی دم و بازدم) است. جاودانه در آن خواهند ماند، تا آسمان‌ها و زمین بریاست، مگر آنچه پروردگارت بخواهد که پروردگارت هر چه را اراده کند انجام می‌دهد. اما آنها که سعادتمند شدند در بهشت جاودانه خواهند بود، مادام که آسمان‌ها و زمین بریاست مگر آنچه پروردگارت بخواهد، بخششی است قطع نشدنی!^۱

در ابتدای آیات اشاره به تقسیم همه مردم به دو گروه کرده می‌گوید: «گروهی خوشبخت و گروه دیگری بدبختند».

سپس اضافه می‌کند: «آنها جاودانه در آتش خواهند ماند تا زمانی که آسمانها و زمین بریاست»؛ بعد استثناء می‌زند: «مگر آنچه پروردگارت اراده کند. چرا که خداوند هر کاری را اراده کند انجام می‌دهد. و اما آنها که سعادتمند شدند؛ تا آسمانها و زمین بریاست در بهشت جاودانه خواهند ماند، مگر آنچه پروردگار تو اراده کند. این بخشش و عطیه‌ای است که هرگز از آنان قطع نمی‌شود».

در تعداد دیگری از آیات قرآن واژه «خلود» با قیودی ذکر شده است که از ظاهر آن مفهوم ابدیت فهمیده می‌شود، مثلاً در آیات ۱۰۰ توبه، ۱۱ طلاق و ۹ تغابن، در مورد

---

۱. یَوْمَ يَأْتُ لَا تَكَلِّمُ نَفْسٌ إِلَّا بِإِذْنِهِ فَمِنْهُمْ شَقِيٌّ وَسَعِيدٌ، فَأَمَّا الَّذِينَ شَقُوا فَمِنَ النَّارِ لُهُمْ فِيهَا زَفِيرٌ وَشَهِيقٌ، خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَالأَرْضُ إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ إِنَّ رَبُّكَ فَعَّالٌ لِّمَا يُرِيدُ، وَأَمَّا الَّذِينَ سَعَدُوا فَمِنَ الْجَنَّةِ خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَالأَرْضُ إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ عَطَاءٌ غَيْرَ مَجْذُوزٍ. (هود، ۱۰۵-۱۰۸)

بهشتیان تعبیر به «خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا» می‌کند، که مفهوم ظاهرا این تعبیر، ابدیت بهشت برای این گروه‌ها است، و در آیات دیگری مانند: ۱۶۹ النساء و ۲۳ الجن در باره گروهی از دوزخیان همین تعبیر «خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا» دیده می‌شود که دلیل بر جاودانگی عذاب آنها است. ظاهر تعبیرات دیگری مانند «ماکثین فیها ابدًا» (الکهف، ۳) و «... لا یَبْغُونَ عَنْهَا حِوْلًا» (الکهف، ۱۰۸) و مانند اینها نشان می‌دهد که بطور قطع، گروهی از بهشتیان و دوزخیان جاودانه در نعمت یا در عذاب خواهند ماند. برای روشن شدن وضعیت این دو صنف ابتدا باید واژه «خلود» را واکاوی نمود.

۳- معنای خلود از منظر اهل لغت

خلود در اصل لغت به معنی بقای طولانی آمده: (فراهیدی، ۲۳۲/۴-۲۳۳)، راغب گوید: خلود آنست که شیء از عروض فساد بدور بوده و در یک حالت باقی ماند و نیز هر آنچه دیر تغییر و فساد عارضش شود عرب آنرا با خلود توصیف می‌کند و به سنگ‌هایی که دیگر را روی آن می‌گذارند خوالد گویند نه برای همیشه بودن بلکه برای مکت طویل و زیاد پایدار بودن. (راغب، ۲۹۱).

مصطفوی می‌گوید: «خلود به معنای مطلق دوام و بقاست و دوام هر چیزی متناسب با همان چیز است مثلاً: دوام در دنیا یعنی طول عمر و ماندن طولانی؛ و در آخرت و نیز اجسام و ارواح بادوام، یعنی قرار و ثبات تا زمانی که آن ظرف باقیست. پس خلود، مطلق دوام و استمرار از آغاز را گویند و چنانچه استمرار دائم اراده شده باشد باید همراه قرینه باشد مثل: «خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا»: (مصطفوی، ۳ / ۱۱۰).

علامه طباطبایی می‌گوید: «عرب هر چیزی را که زود فاسد نمی‌شود با کلمه خلود وصف می‌کند، کلمه «مخلد» هم در اصل به معنای چیزی است که مدتی طولانی باقی می‌ماند، این معنای اصلی کلمه است، ولیکن به عنوان استعاره استعمال می‌شود در باره کسی که دائماً باقی می‌ماند. خلود در جنت به معنای بقای اشیاء است بر حالت خود، بدون اینکه در معرض فساد قرار گیرند.» (طباطبایی، ۲۳/۱۱)

ع- خلود از دیدگاه متکلمان و مفسران

عده‌ای موافق خلود به معنای همیشگی و دائمی و گروه دیگر مخالف دوام آن بوده و معتقدند خلود به معنای مدت طولانیست؛ موافقان که اکثریت را تشکیل می‌دهند این‌طور استدلال می‌کنند:

۴-۱. این‌گونه تعبیرات در ادبیات عرب معمولاً کنایه از ابدیت و جاودانگی است، مثلاً عرب می‌گوید: این وضع برقرار خواهد بود ما لاح کوكب (مادام که ستاره‌ای می‌درخشد) یا ما لاح الجدیدان (مادام که شب و روز وجود دارد) یا ما اضاء فجر (مادام که صبح می‌درخشد) یا ما اختلف الليل و النهار (مادام که شب و روز پی در پی فرا می‌رسد) و مانند اینها که همه کنایه از جاودانگی است.

علی (ع) در جواب خرده‌گیران این‌طور فرمود: «آیا به من می‌گوئید برای پیروزی نسبت به کسانی که تحت حکومتند دست به ستم بزنم به خدا نزدیک این کار نمی‌روم مادام که مردم شبها به بحث می‌نشینند و مادام که ستارگان آسمان یکی پشت سر دیگری طلوع و غروب دارد.» (کلینی، ۲۸/۷).

در اشعار دعبل خزاعی این شعر آمده است: «من بر شهیدان خاندان پیامبر گریه می‌کنم تا آن زمان که خورشید بر افق مشرق نور می‌پاشد و تا آن زمان که بانگ اذان برای دعوت به نماز بر مناره‌ها سر می‌دهد.»

لذا این دسته افراد؛ آیات مورد بحث را بیانگر خلود و جاودانگی می‌دانند (بغدادی، ۲/۵۰۳، زمخشری، ۲/۴۳۰، فخررازی، ۱۸/۴۰۱، مکارم شیرازی، ۹/۲۴۵). البته در این زمینه بعضی به‌گونه دیگری نیز استدلال می‌نمایند و می‌گویند:

---

۱. آنچه موجب این دو نظر شده؛ این است که از دو جای آیات سوره هود به حسب ظاهر استفاده می‌شود که کفار و اهل شقاوت همیشه در دوزخ نیستند و به اصطلاح مخلص در جهنم نخواهند بود، یکی از جمله: «مَادَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ...» که توقف آنها را در دوزخ محدود به زمان وجود آسمانها و زمین فرموده و دیگر آنجا که فرمود: «إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ» که توقف آنها را معلق به مشیت خود دانسته و حکم به خلود قطعی آنها نرموده است.

۲-۴. «مجازات ابدی و جاویدان، منحصر به کسانی است که تمام روزنه‌های نجات را به روی خود بسته‌اند و در حقیقت به رنگ گناه و کفر درآمده‌اند؛ در سوره بقره می‌خوانیم: «آری کسی که مرتکب گناهی گردد و آثار آن تمام وجود او را احاطه کند چنان کسی اهل دوزخ است و جاودانه در آن خواهد ماند»^۱.

۳-۴. بعضی فکر می‌کنند که مدت و زمان کیفر باید به اندازه مدت و زمان گناه باشد اما مقدار زمان مجازات تناسب با کیفیت گناه دارد نه کمیت آن "متلا" کسی ممکن است در یک لحظه دست به قتل نفس بزند و طبق پاره‌ای از قوانین محکوم به زندان ابد گردد، در اینجا می‌بینیم زمان گناه تنها یک لحظه بوده در حالی که مجازات آن گاهی ۸۰ سال زندان خواهد بود. بنابراین آنچه مطرح است "کیفیت" است نه "کمیت گناه از نظر زمان".

۴-۴. رنج‌ها و دردها و ناراحتی‌هایی که گناهکاران در جهان دیگر می‌کشند اثر و نتیجه اعمال خود آنها است که دامانشان را فرام‌گیرد در قرآن می‌خوانیم: «امروز (روز رستاخیز) به هیچ‌کس ستم نمی‌شود و جز اعمال خود شما جزائی برای شما نیست»^۲ و «اعمال بد آنها در برابر آنان آشکار می‌گردد و آنچه را به باد مسخره می‌گرفتند بر آنها وارد می‌گردد»^۳ «به آنها که کار بد انجام دادند جزائی جز اعمال آنها داده نمی‌شود»^۴.

از مجموع آنچه گفته شد چنین نتیجه می‌گیریم:

هنگامی که پاداش و کیفر، نتیجه و اثر خود عمل آدمی باشد مسئله مساوات و برابری از نظر کمیت و کیفیت مطرح نخواهد بود و جای تعجب نیست که در سرای دیگر برای همیشه از نعمت بهشت محروم باشد. و منافاتی با قانون عدالت پروردگار ندارد» (مکارم شیرازی، ۲۴۰/۹-۲۴۴).

۱. البقره، ۸۱.

۲. یس، ۵۴.

۳. الجاثیه، ۳۳.

۴. القصص، ۸۴.

۵- مراد از خلود در آیات هود

سوال اساسی این است که آیا «خلود» در آیات مورد بحث به معنی جاودانگی (بی‌نهایت) است؛ یا به معنای لغوی آن؛ یعنی مدت طولانی؟ از آنجا که در آیات هود، خلود به دوام آسمان و زمین معلق شده، ابتدا لازم است اشاره‌ای به این قسمت شود سپس معنای خلود مورد بررسی قرار گیرد.

۶- مراد از آسمانها و زمین در آیات خلود

در آیات به صراحت بیان می‌کند «خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ»^۱ در اینکه منظور از آسمان و زمین چیست؟ صاحب‌نظران سه دسته هستند و هر کدام دلایل خود را دارند: ۱-۶. البرهان (بحرانی، ۸۷/۱)، قمی و فیض کاشانی، سماوات و ارض را مربوط به دنیا دانسته و ثواب و عقاب را مربوط به برزخ می‌دانند و آیه ۴۶ غافر^۲ را در تایید قول خود می‌آورند. زیرا وجود آسمان و زمین با صبحگاه و شامگاه سازگارتر است.

به علاوه قمی به حدیثی از امام صادق استشهد می‌کند که فرمود: برزخ همان قبر است که ثواب و عقاب دنیا در آن واقع می‌شود (قمی، ۱۹/۱). فیض «عَطَاءٌ غَيْرَ مَجْدُودٍ» را اتصال نعیم برزخ به آخرت دانسته و در این زمینه به حدیثی از امام صادق (ع) استشهد می‌کند که فرمود: عذاب مربوط به برزخ است چون در قیامت صبحگاه و شامگاه مطرح نیست. (فیض کاشانی، ۴۷۳/۲).

۲-۶. عده‌ای به صورت احتمال، آسمان و زمین را مربوط به قیامت می‌دانند اما نه آسمان و زمین متعارف، بلکه مراد جهت علیا و سفلی بهشتیان و جهنمیان است. (زمخشری، ۴۳۰/۲، بغدادی، ۵۰۳/۲، حسینی شیرازی، ۶۴۹/۲).

۳-۶. عده دیگری مراد از آسمان و زمین را، آسمان و زمین آخرت می‌دانند. (زمخشری، ۴۳۰/۲، حوی، ۲۶۰۲/۵، فخررازی، ۴۰۱/۱۸).

۱. هود، ۱۰۷.

۲. النَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا.

۷- دیدگاه علامه و صادقی در مورد آسمان و زمین آخرت

علامه طباطبایی از قائلان این نظر (آخرت) می‌باشد و می‌گوید: خدای تعالی در کلام خود آسمانها و زمینی برای قیامت معرفی می‌کند که غیر آسمانها و زمین دنیا است، خداوند می‌فرماید: «روزی که زمین عوض شود به زمین دیگری و آسمانها نیز، و همه برای خدای واحد قهار آشکار گردند»^۱. و از اهل بهشت حکایت می‌کند که می‌گویند: «ستایش مخصوص خداوندی است که وعده خود را بر ما محقق فرمود و ما را وارث همه سرزمین بهشت گردانید تا هر جای آن بخواهیم منزل گزینیم»^۲. و در مقام وعده به مؤمنین و توصیف ایشان می‌فرماید: «برای ایشان است خانه عاقبت»^۳. (طباطبایی، ۲۴/۱۱).

صادقی نیز قائل است: آنچه آشکارتر است مراد آسمانها و زمین آخرت است به چند دلیل:

۱- آیات ۴۸ ابراهیم و ۷۴ زمر، که حکایت از تبدیل آسمان و زمین به آسمان و زمین دیگری می‌کند در این رابطه به حدیثی از (سیوطی، ۳/۳۵۰) نیز استشهد می‌کند. (صادقی تهرانی، ۳۸۹/۱۴).

۲- «یوم» منصوب و ظرف بیان است برای «یوم مجموع له الناس» امام صادق (ع) فرمود: منظور از یوم روز قیامت است. (ابن بابویه، ۲۹۸). و نیز به قرینه یوم مشهود که قبل از آن ذکر شده (هود، ۱۰۳)، مراد قیامت کبر است (صادقی تهرانی، ۳۹۱/۱۴).

۳- نصوصی که می‌گوید برزخیان در آتش خلود ندارند بلکه صبح و شب بر آن عرضه می‌شوند، مثل: و عذاب شدید بر آل فرعون وارد شد! عذاب آنها آتش است که هر صبح و شام بر آن عرضه می‌شوند^۴. و روزی که قیامت برپا شود (می‌فرماید): «آل فرعون را در

۱. ابراهیم، ۴۸.

۲. الزمر، ۷۴.

۳. الرعد، ۲۱.

۴. این عذاب برزخی است که فرعونیان را در برگرفت و این از آیه ۴۶ که عذاب قیامت را گوشزد می‌کند به خوبی فهمیده می‌شود: صادقی تهرانی، محمد، ترجمان، اسوه، چاپ نخست زمستان ۱۳۸۲، ص ۴۷۲ پاورقی.

سخت‌ترین عذابها وارد کنید!'^۱ پس بین عذاب برزخ و قیامت تفاوت است. (صادقی تهرانی، ۴۰۳/۱۴). بنابراین علامه و صادقی هر دو معتقدند که منظور از «یوم» و «آسمان و زمین» در عرصه قیامت است.

۸- دوام آسمان و زمین قیامت و دیدگاه دو مفسر

علامه آسمان و زمین آخرت را دائمی و دلیل آن را روشنی آنها به نور پروردگار می‌داند؛ زیرا هرچه نزد خداست بقاء دارد و خدا همه‌ی آنها را به این وصف توصیف کرده که نزد اویند، و فرموده: «آنچه نزد شماست از بین می‌رود و آنچه نزد خداست باقی می‌ماند».^۲ «بنابراین آسمان و زمین آخرت از بین نمی‌رود» (طباطبایی، ۲۴/۱۱).

نقد و بررسی:

درست است تمام چیزهایی که وجهه و ارتباطی با الله دارند ماندنی^۳ و چیزهایی که وجهه الهی ندارند؛ از بین رفتنی‌اند.^۴ اما دلیل با مدعا ارتباطی ندارد، زیرا همه‌ی موجودات منور به نور الهی هستند^۵ حتی آسمان و زمین جهنم جلوه‌ای از نور خاص الهیست؛ پس نمی‌توان گفت زمین و آسمان آخرت چون نزد خدایند، ماندنی‌اند پس آیا آسمان و زمین دنیا که از بین می‌روند «من عندالناس» هستند؟ به علاوه در آیه به صراحت تعبیر «مادامت» دارد.

اما صادقی آسمان و زمین آخرت را دائمی نمی‌داند و می‌گوید «مَادَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ» فی نفسه دلالت برابری بودن آسمان و زمین نمی‌کند تا «إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ» استثناء از نص ابدیت باشد، بلکه برعکس تخیل ابدی بودن اهل نار را برطرف می‌کند به علاوه قید

۱. غافر، ۴۵ و ۴۶.

۲. النحل، ۹۶.

۳. الرحمن، ۲۷.

۴. الرحمن، ۲۶.

۵. النور، ۳۵.

«مَادَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ» می‌رساند که عمر آسمان و زمین قیامت محدود است (اگرچه طولانی‌تر از عمر آسمان و زمین دنیا باشد) زیرا فعل «دام» به تنهایی دلالت بر بی‌نهایت ندارد تا چه رسد به «مادام»؛ پس «ما» دوام را تحدید می‌کند، بنابراین «مادام» نصّ در محدود بودن آسمانها و زمین آخرت است و هیچ دلیلی بر غیرمتمناهی بودن آنها نداریم مگر «عَطَاءٌ غَيْرَ مَجْدُودٍ» که این هم فقط دلالت بر بقای جنت بعد از پایان آسمان و زمین دارد^۱. پس «مادامت» اشاره لطیفی دارد به انتهای آسمان و زمین آخرت. (صادقی تهرانی، ۱۴ / ۳۹۵).

۹- خلود از منظر بعضی دانشمندان

در این زمینه دو نظر هست:

- ۹-۱. قائلان به خلود، به معنای غیرمتمناهی: گروهی که اکثریت را تشکیل می‌دهند قائل به دوام بهشت و نار شده‌اند و دلیلشان را کنایات در ادبیات عرب می‌دانند. (بغدادی، ۲/۵۰۳، زمخشری، ۲/۴۳۰، فخر رازی، ۱۸/۴۰۱، مکارم شیرازی، ۹/۲۴۵).
- ۹-۲. قائلان به خلود به معنای مدت طولانی و نه الزاماً غیرمتمناهی. صدرالدین شیرازی طبق یک احتمال (صدرالدین شیرازی، ۳/۳۳۱). و آقای صادقی قاطعانه قائل به این نظر هست، که با نظر علامه متفاوت است.

۱۰- مراد از خلود از دیدگاه علامه طباطبایی و صادقی تهرانی

گرچه علامه طبق لغت، خلود را به معنای مدت طولانی می‌داند و نه غیرمتمناهی و تا حدودی مایل است عدم خلود دوزخیان را بپذیرد اما مطابق مشهور آن را به معنای غیرمتمناهی می‌داند و می‌گوید خلود استعاره شده برای دوام و غیرمتمناهی؛ لذا خالدین در آتش مانند اهل بهشت تا ابد از آن بیرون نمی‌شوند (طباطبایی، ۱۱/۲۳).

وی معتقد است: «از آنجا که برای آخرت نیز آسمانها و زمینی است، هم‌چنان‌که در آن

---

۱. فرق است بین بقای بهشت و دوام آسمان و زمین.

بهشت و دوزخی و برای هر یک سکنه و اهلی است، که خدا همه آنها را به این وصف توصیف کرده که نزد اویند، و فرموده: آنچه نزد شماست از بین می‌رود و آنچه نزد خداست باقی می‌ماند^۱. لذا حکم نموده آسمان و زمین آخرت از بین نمی‌رود؛ در نتیجه اگر چه خلود به دوام آسمانها و زمین معلق شده ولی چون آسمان و زمین عندالله و ماندگارند پس بهشت و جهنم و اهل آنها هم دائمی و ماندگارند: (طباطبایی، ۲۴/۱۱).

ایشان محدودیت در آیه را این‌طور توجیه می‌کند: «اینکه بقای بهشت و دوزخ و اهل آن دو را به مدت بقای آسمان و زمین محدود کرده از این جهت است که معنای این دو اسم از حیث آسمان و زمین بودن هیچ‌وقت از بین نمی‌رود، آنکه از بین می‌رود یک نوع آسمان و زمین است و آن آسمان و زمین دنیایی است که این نظام مشهود را دارد، و اما آسمانها و زمینی که بهشت در آنها است، و به نور پروردگار روشن می‌شود به هیچ‌وجه از بین نمی‌رود». (طباطبایی، ۲۴/۱۱).

به نظر می‌رسد آنچه علامه را به این نتیجه رسانده: اولاً، تعلیق خلود به دوام آسمان و زمین است و ثانیاً، پیش فرض وی نسبت به دوام آسمان و زمین قیامت است. در حالی که دوام آنها ثابت نیست و همانطور که آیه اشاره دارد لفظ «ما» در «مادام» بیانگر آمد و انتهای زمین و آسمان آخرت است، کما اینکه در کلام صادقی هم بیان شد، در حالی که آیه تصریح دارد که آسمان و زمین آخرت را به هر عنوانی بنامیم و بشناسیم دارای پایان هستند و دلیل دیگری در کار نیست که بگوید اینها دائمی و بلا انتهاء هستند بلکه برعکس، نص آیه؛ انتهای آنها را فریاد می‌کند و هیچ دلیلی نمی‌تواند این تصریح را از اثر بیندازد.

به علاوه باید گفت خلود اهل جهنم محدود به عمر آسمان و زمین قیامت و حتی کمتر از آن؛ و خلود اهل جنت فراتر از آن و بلکه بی‌نهایت است زیرا رحمت و اسعه الهی^۲ بعد از عدلش باعث تخفیف عذاب جهنمیان و فضل و احسان الهی باعث تطویل نعمت بهشتیان

۱. «ما عِنْدَكُمْ يَنْفَدُ وَمَا عِنْدَ اللَّهِ بَاقٍ» (النحل، ۹۶).

۲. «رَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ» (الاعراف، ۱۵۶).

می‌گردد؛ این اقتضای «عَطَاءٌ غَيْرَ مَجْذُوزٍ» است. این مطلب از امام باقر(ع) مبنی بر وجود استثناء در مورد اهل جهنم و عدم آن در مورد اهل بهشت نیز روایت شده است (صادقی تهرانی، ۱۴/۳۹۵-۳۹۶).

و نیز خلود به اندازه استحقاق و مطابق با دوام آتش است زیرا آیاتی مثل ۵۲ یونس^۱ و ۴۰ شوری، بیانگر تطابق جرم و کیفر است و همان مقدار که مجرم سیئاتی را (با همه آثارش) مرتکب شده اینک کیفر می‌بیند.

اما اینکه گفته می‌شود مجازات‌های اخروی رابطه تکوینی با گناهان دارند و میان جرم و کیفر رابطه عینیت حکمفرماست (ایازی، ۳۲/۹۷) سخن حقی است که قرآن به صراحت اعلام می‌کند اما خلود دائم از آن فهمیده نمی‌شود بلکه برعکس برهان قاطعی است بر محدودیت عذاب زیرا عمر دنیا محدود است و هر جرمی نیز در دنیا با همه‌ی آثارش محدود است (با توجه به عینیت جرم با مجازات) پس عمر عذاب هم محدود است. و در جواب این سخن که چه بسا یک لحظه گناه، آثار مادام‌العمر در پی داشته باشد و اینکه گناهان را باید با ترازوی کیفی سنجید نه صرفاً کمی (ایازی / همان) پس مجازاتش هم باید دائمی باشد؛ می‌گوییم: آثار گناهان با تمام شدن دنیا (گرچه میلیاردها سال طول بکشد)، تمام می‌شوند و بالاخره پایانی دارند.

پس کیفر بدون کسب جرم یا فراتر از آن ظلم در جزاست و با «إِنَّمَا تُجْزَوْنَ مَا كُنْتُمْ تَكْسِبُونَ» (یونس، ۵۲)، «تَعْمَلُونَ» (النساء، ۹۴)، «جَزَاءُ وَفَاقًا» (النبا، ۲۶) و «لَا تَظْلَمُونَ نَقِيرًا» (النساء، ۱۲۴) سازگار نیست. (صادقی تهرانی، ۱۴/۱۰۶-۱۰۷).

لذا تلاش و نظر نویسنده محترم مقاله در مورد جزای قاتل نفس با تنظیر به آیه ۳۲ مائده: *مَنْ قَتَلَ نَفْسًا بِغَيْرِ نَفْسٍ أَوْ فَسَادٍ فِي الْأَرْضِ فَكَأَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا وَمَنْ أَحْيَاهَا فَكَأَنَّمَا أَحْيَا النَّاسَ جَمِيعًا*، با توجه به عظمت فاجعه و اینکه گوئیا تمام انسانها را به قتل رسانده پس طبیعی است که مجازاتش جهنم دائمی باشد. (ایازی، پیشین، ۹۸) مردود است زیرا:

۱. «أَهْلُ تُجْرُونَ إِلَّا بِمَا كُنْتُمْ تَكْسِبُونَ».

اولاً: باید گفت به متن آیه دقت نشده که تعبیر به «کأن» نموده برای اینکه عظمت کار را برساند ولی ایشان «إن» تلقی کرده‌اند.

ثانیاً: باید دانست هر مجازاتی حدی دارد چه دنیوی و چه اخروی و اگر بر فرض محال یک نفر بتواند تمام انسانهای روی زمین را از اول تا آخر به قتل برساند خب به تعداد همه آنها و با توجه به همه آثار بر جای مانده، مجازاتش را سپری می‌کند ولی بالاخره پایانی دارد گرچه ممکن است لایق بهشت نگردد.

ثالثاً: نباید مجازاتها و انتقام الهی را با مجازات‌های بشری که توأم با انواع عصبانیت‌ها و عصبیت‌ها و احقاد مختلف است؛ مخلوط کرد زیرا خدای سبحان مبراً از هر گونه تأثیر و تأثر نفسانی است و پاداش‌ها و عذاب‌هایش براساس فرمول‌های تعریف شده و قدر مقدر و البته با چاشنی رحمت است.

محور استدلال صادقی متمرکز است بر مماثلت در جرم و مجازات. ایشان با استشهاد به آیاتی، به اصل تطابق جرم و مجازات پافشاری می‌کند و عدم مماثلت در آن را ظلم می‌داند و بیان می‌کند:

خلود به اندازه استحقاق و مطابق بادوام آتش است زیرا آیاتی مثل ۵۲ یونس^۱ و ۴۰ شوری، بیانگر تطابق جرم و کیفر است و همان مقدار که مجرم سنیاتی را (با همه آثارش) مرتکب شده اینک کیفر می‌بیند. و در جواب این سخن که چه بسا یک لحظه گناه، آثار مادام‌العمر در پی داشته باشد پس مجازاتش هم باید دائمی باشد می‌گوید: آثار گناهان با تمام شدن دنیا تمام می‌شوند و بالاخره پایانی دارند پس کیفر بدون کسب جرم یا فراتر از آن ظلم در جزاست و با «إنما تجزون ما کنتم تکسبون (یونس، ۵۲)، تعملون (النساء، ۹۴)، جزاء وفاقاً (النبأ، ۲۶) ولا تظلمون تقیرا (النساء، ۱۲۴)» سازگار نیست. (صادقی تهرانی، ۱۴/۱۰۶-۱۰۷).

در آیاتی مثل آیه (۲۷ یونس و آیه ۸۱ بقره) هیچ نسبت و تماثلی بین محدود (گناه و آثارش) و نامحدود (دوام نار) نیست. کما اینکه آیات دیگری مثل آیه ۴۰ الشوری؛ آیه ۴۰

۱. «هل تجزون إلیا بما کنتم تکسبون».

۲. «وَجَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا»: کیفر بدی، مجازاتی است همانند آن.

غافر^۱؛ آیه ۸۴ القصص^۲ و آیه ۱۶۰ الانعام^۳ همین معنا را می‌رساند؛ زیرا مقتضای عدل الهی است. در آیه ۲۷ یونس از منظر ادبی، و او عطف است بر آیه قبلش: «لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَىٰ وَ زِيَادَةٌ...» (یونس، ۲۶) کسانی که نیکی کردند، پاداش نیک و افزون بر آن دارند؛ پس در «وَالَّذِينَ كَسَبُوا السَّيِّئَاتِ جَزَاءُ سَيِّئَةٍ مِّثْلُهَا» نیز باید کیفر، مماثل باشد نه بدتر تا چه رسد به زیادتر زیرا بدتر و زیادتر هر دو ظلم است که خدا از آن مبرا است. پس مماثلت، محدود به حدودش است. (صادقی تهرانی، ۶۶/۱۴-۶۷).

لازم به ذکر است همانطور که در آیه ۲۶ یونس بعد از کلمه «الْحُسْنَىٰ» قید «زیادَةٌ» آمده در آیه بعد ۲۷ یونس که عطف به آیه قبلی است و متحدالسیاق می‌باشند؛ چنانچه جزایی اضافه بر مماثل لازم بود؛ ذکر می‌شد و حال آنکه خالی از چنین قیدیست و این خود دلیلی است بر محدودیت جزا.

صادقی در ذیل آیه ۶۸ توبه^۴، خلود در نار را به اندازه مدت نار، و مدت نار را منوط به میزان خلود بواعث و اسباب نار می‌داند؛ اقامه عذاب^۵ را تا زمانی می‌داند که ناروا هل نار هر دو دوام داشته باشند و چنانچه عذاب فراتر از استحقاق باشد ظلم بر آنها خواهد بود تا چه رسد که بی‌نهایت باشد و آیاتی مثل: «وَجَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِّثْلُهَا» را بر مبنای عدل الهی برهان قاطعی بر محدودیت عذاب، برای کسانی که مستحق ثواب نیستند می‌داند. (صادقی تهرانی، ۲۰۹/۱۳).

و از آنجا که در آیه، سه مرحله ذکر شده: «نار جهنم - خالدین فیها - وَ لَهُمْ عَذَابٌ مُّقِيمٌ» فرق آنها را اینطور بیان می‌کند: اینها به تناسب جرمشان قوس تصاعدی را طی می‌کنند به این ترتیب که عده‌ای فقط داخل در نار جهنم می‌شوند؛ نه لزوماً خالد؛ مثل بعضی از موحدین عاصی؛ بعضی دیگر علاوه بر دخول، خالد هم هستند یعنی مدت طولانی

۱. «مَنْ عَمِلَ سَيِّئَةً فَلَا يُجْزَىٰ إِلَّا مِثْلَهَا».

۲. و به کسانی که کارهای بد انجام دهند، مجازات بدکاران جز (به مقدار) اعمالشان نخواهد بود.

۳. و هر کس کار بدی انجام دهد، جز بمانند آن، کیفر نخواهد دید؛ و ستمی بر آنها نخواهد شد.

۴. «وَعَدَّ اللَّهُ الْمُنَافِقِينَ وَالْمُنَافِقَاتِ وَالْكُفَّارَ نَارَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا هِيَ حَسْبُهُمْ وَلَعَنَهُمُ اللَّهُ وَ لَهُمْ عَذَابٌ مُّقِيمٌ».

۵. «لَهُمْ عَذَابٌ مُّقِيمٌ».

ماندگارند و مشمول عذاب موقت هستند، و بعضی از آنها علاوه بر دخول و خلود؛ مشمول عذاب مقیم نیز هستند یعنی تا نار هست اینها هم هستند و تا اینها هستند، نار هم هست این دو مقارن هم هستند (صادقی تهرانی، ۱۳/۲۱۰-۲۱۱).

بر همین اساس ذیل آیه ۳۷ المائده^۱ عذاب مقیم را تا زمان قوام نار دانسته، بدون اینکه خارج گردند زیرا نابود شدن همراه نار غیر از خروج از نار است (صادقی تهرانی، ۱۳/۲۱۰-۲۱۱).

این عربی نیز به برابری عذاب با جرم قائل است و رحمت الهی را شامل حال جهنمیان نیز می‌داند و عدم خروج از نار را اینطور توجیه می‌کند: «ولا بد لاهل النار من فضل الله و رحمته فی نفس النار بعد انقضاء مده موازنه ازمان العمل فیفقدون الاحساس بالآلام فی نفس النار لأنهم لبسوا بخارجین من النار. (علی محمدی کریم، ۲۸/۱۵۰ به نقل از فتوحات مکیه) او پایان عذاب را براساس نقل حدیثی از پیامبر(ص) تغییر ماهیت و خوگرفتن با جهنم؛ در نتیجه عدم احساس عذاب ذکر می‌کند و بلکه بالاتر در صورت جدایی از آتش احساس عذاب می‌کند و این حالت را پایان عذاب، تفسیر می‌کند. (شیرازی صدرالدین، شرح اصول کافی، ۴/۳۴۴)

علامه هم با توجه به آیه ۳۷ مائده عدم خروج جهنمیان را تأکید می‌نماید و از نظر عقلی اینطور تحلیل می‌کند که احوال و ملکات بد در نفس انسان صورتی زشت بر جای می‌گذارند و چنانچه این ملکات رسوخ کرده باشند صورت جدیدی به نفس می‌دهند چنین انسانی با همان نفسی وارد آخرت می‌شود که با اختیار برای خود ساخته است و چون نفسی گناه پسند دارد و ذات او با نگون‌بختی شکل گرفته است پس دائماً در عذاب و معذب به لوازم ملکات خویش است. (طباطبایی، ۱/۴۱۴)

این همان تحلیل ملاصدر است که می‌گوید: با خروج انسان از نوعی به نوع دیگر، از آنجا که ذاتش مقتضی شرارت است و کمال او به ادامه همین روند است و اگر خداوند کمال هر کسی را براساس قابلیت‌ها اعطا نکند و او را در رسیدن به کمال مطلوبش مدد نرساند خلاف حکمت و عنایت است. پس مخلد بودن در جهنم برای او عذاب نیست زیرا

۱. يُرِيدُونَ أَنْ يُخْرَجُوا مِنَ النَّارِ وَمَا هُمْ بِخَارِجِينَ مِنْهَا وَ لَهُمْ عَذَابٌ مُّقِيمٌ.

خلود در جهنم برای کسی عذاب است که برخلاف طبیعتش باشد و اگر مطابق طبیعتش بود لذت است چرا که هر موجودی از وصول به کمال مطلوب خود لذت می‌برد. (بهشتی احمد، مسأله خلود در عذاب و دیدگاه علامه طباطبایی، ۱۴/۱۱ به نقل از شیرازی، الحکمه المتعالیه، ۸۴) با این فرق که ملاصدرا به تبعیت از ابن عربی ادامه این حالت را نه عذاب؛ بلکه لذت تحلیل می‌نماید اما علامه همچنان به عذاب قائل است منتها غذایی که از بیرون تحمیل نشده بلکه غذایی که از ذات انسان شعله می‌کشد یعنی تجسم عمل. نکته: قابل ذکر است ماهیت عذاب و منشأ آن هر چه باشد فعلاً محل بحث نیست بلکه صحبت در مدت عذاب است.

۱۱- مراد از استثنای در دو آیه مربوط به بهشتیان و دوزخیان

طبرسی در مورد استثناء وارده در آیه: «إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ» ده قول را نقل کرده و یک مورد را ترجیح می‌دهد که منظور از اشقیاء در آیه شریفه همه‌ی آن افرادی هستند که به دوزخ می‌روند؛ آنها که اهل ایمان و طاعت بوده و گناهایی از آنها سرزده و برای مدت معینی مستوجب دخول در آتش گشته‌اند و سپس از دوزخ خارج شده و به بهشت می‌روند. اما جمله‌ای که به همین مضمون درباره اهل بهشت آمده، آن نیز روی همین معنی درست است زیرا استثناء در مورد بهشتیان استثنای از زمان است و در مورد دوزخیان استثنای از اعیان است، و در حقیقت اینگونه است که آن دسته‌ای که به بهشت می‌روند نیز در آن جاویدند مگر آنهایی را که خدا بخواهد پیش از ورود به بهشت به دوزخشان ببرد، که آنها نیز پس از ورود به بهشت در آن جاویدانند: (طبرسی، ۱۲/۱۳۰-۱۳۱).

۱۱-۱. دیدگاه علامه و صادقی در معنای «إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ»

علامه می‌گوید: جمله «إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ» استثناء از خلود در آتش است، و نظیر آن، جمله استثنائیه‌ای است که بعد از مساله خلود در بهشت آورده است. ایشان احتمال موصوله بودن کلمه "ما" در هر دو جمله را قوی‌تر می‌داند بنابراین

استثناء مزبور، استثناء از مدت بقایی است که قبلا به خلود و دوام محکوم شده و سیاق را نیز موید آن می‌داند. ایشان قائل است در صورت مصدریه بودن «ما»، خلود به معنای بی‌نهایت است ولی در صورت موصوله بودن؛ یک مقدار زمان از آن استثناء شده است. و معنایش این می‌شود که: ایشان در تمامی زمان‌های پی در پی آینده در آتش خالدند مگر آن قسمت از زمان را که خدا بخواهد.

احتمال هم می‌دهد استثناء مزبور از ضمیر جمعی باشد که در کلمه "خالدین" مستتر است و معنایش چنین باشد: همه ایشان در جهنم خالدند مگر کسانی که خدا بخواهد از آن بیرون شوند، و داخل بهشت بگردند. در نتیجه برگشت استثناء مذکور به تصدیق همان معنایی است که در اخبار هم آمده که گنهکاران و نافرمانان از مؤمنین برای همیشه در آتش نمی‌مانند، بلکه سرانجام به وسیله شفاعت از آتش بیرون آمده، داخل بهشت می‌شوند که همین بیرون شدن یک عده، کافی است در اینکه استثناء بجا و صحیح باشد: (طباطبایی، ۲۸/۱۱-۲۹). در این زمینه سخن امام باقر (ع) شاهد است که از آن جناب معنای آیه "خالدین فیها ما دامت السموات و الارض إلا ما شاء ربك" سوال شد، فرمود: این آیه در باره آن عده‌ای است که از آتش بیرون می‌آیند: (عیاشی، ۲/۱۶۰، مجلسی، ۸/۳۴۶، بحرانی، ۳/۱۳۴، طبرسی، ۱۲/۱۳۱، طباطبایی، ۱۱/۴۰).

اما علامه در نهایت از قسمتی از نظر خود برگشته و استثناء را منحصر در بیان قدرت مطلق الهی دانسته و می‌گوید: استثناء فقط برای بیان قدرت آمده، زیرا قدرت او مطلق است، هم‌چنان‌که فرموده: خدا هر چه بخواهد می‌کند. و نیز فرموده: خداوند هر چه را بخواهد محو می‌کند و هر چه را بخواهد بر جای می‌گذارد: (طباطبایی، ۱۱/۳۰) بنابراین "إِنَّ رَبَّكَ فَعَالٌ لِّمَا يُرِيدُ" تعلیل استثناء و هم تاکید ثبوت قدرت علی‌الاطلاق است و می‌فهماند که خدای تعالی در عین اینکه عملی را انجام می‌دهد قدرت برخلاف آن را نیز دارد» (طباطبایی، ۱۱/۳۴).

۱. «يَفْعَلُ اللَّهُ مَا يَشَاءُ» (ابراهیم، ۲۷).

۲. «يَمْحُوا اللَّهُ مَا يَشَاءُ وَيُثَبِّتُ» (الرعد، ۳۷).

به نظر می‌رسد در ذیل این قسمت از آیه، کلام علامه با تناقضی همراه است زیرا می‌گوید آیه در صدد بیان قدرت مطلق الهیست؛ از طرف دیگر می‌گوید برای تعلیل استثناء آمده است؛ و در جای دیگر اذعان می‌کند که منظور استثناء اصطلاحی است: (طباطبایی، ۳۴/۱۱).

در حالی که دقیقاً به دلیل تعلیل استثناء مذکور: "إِنَّ رَبَّكَ فَعَالٌ لِّمَا يُرِيدُ" بخصوص با استفاده از تعبیر مبالغه «فَعَالٌ»؛ نمی‌توان از تحقق و دلالت آن دست برداشت و به بیان قدرت مطلق الهی منحصرش نمود زیرا نه تنها دلیلی بر این اغماض نیست بلکه هم سیاق و هم ادله دیگر بر تحقق آن اصرار دارد و خود علامه هم تحقق آن را قطعی می‌داند (طباطبایی، ۴۱/۱۱).

اما صادقی در مورد استثناء خلودشقیان، می‌گوید: ممکن است منظور خروج و خلاصی بعضی اهل نار از آتش باشد زیرا استحقاق خلودشان به اندازه دوام آسمان و زمین نیست پس اینها قبل از نابودی آسمان و زمین خارج شده‌اند کما اینکه در حدیث پیامبر (ص) هم آمده که فرمود: قومی از آتش خارج می‌شوند (سیوطی، ۳/۳۵۰) یا اینکه پیامبر (ص) با قرائت «إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ» بعد از «فَأَمَّا الَّذِينَ شَقُّوا» فرمود: اگر خدا بخواهد افرادی از شقاوت‌مندان را خارج و راهی بهشت می‌نماید (سیوطی، پیشین). و بعضی هم بعد از خرابی آسمان و زمین برزخ و وجود نار و قبل از انتهاء آسمان و زمین قیامت باقی می‌مانند و با استشهاد به آیه ۴۶/ فصلت^۱ مدت بی‌نهایت را دروغی بر عدالت خداوند حکیم می‌داند، بنابراین قید «إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ» عدم ابدیت اهل نار را تأکید می‌کند و نه مطلق قدرت الهی را، زیرا فعل ماضی «شاء» دلالت بر حتمیت مفاد آن دارد: (صادقی تهرانی، ۱۴/۳۹۰-۳۹۱).

وی می‌گوید: استثناء مراتبی دارد زیرا کسی که داخل نار برزخی و اخروی هست ممکن است مخلد نباشد و قبل از فناء آتش خارج شود یا مخلد است اما موبد نیست یا موبد است اما بصورت محدود که هر سه در «إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ» مقصود هستند. در این زمینه به حدیثی استشهاد می‌کند؛ مبنی بر این که گناهکاران بوسیله گناه داخل نار و بوسیله بخشش الهی از آن خارج می‌شوند (حرعاملی، ۱/۳۷۹). و آخرین مصداق مشیت الهی،

۱. «مَا رَبُّكَ بِظَلَّامٍ لِّلْعَبِيدِ».

(تحدید ابد) یعنی نابود کردن نار و اهل نار است زیرا «إِنَّ رَبَّكَ فَعَالٌ لِّمَا يُرِيدُ» به مقتضای حکمت و عدل الهی است.

به علاوه، فعل ماضی «إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ» که دال بر تحقق قطعی مشیت الهیست به وسیله قید «إِنَّ رَبَّكَ فَعَالٌ لِّمَا يُرِيدُ» مورد تاکید قرار گرفته است یعنی خدای تعالی انجام دهنده مشیت خویش در وقت خودش هست که مثلث مشیتش در مورد شقاوت‌مندان متعلق به این سه چیز است: «لَهُمْ فِيهَا زَفِيرٌ وَشَهيقٌ - خَالِدِينَ فِيهَا - مَادَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ» گرچه محور اصلی و متعین در این سه مورد «مَادَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ» است که وصف است برای مدت خلود. آنچه معلوم است جهنمی‌ها مشمول مشیت قطعی الهی هستند و مقدار عذاب موعود خودشان را تحمل می‌کنند این حقیقت در آیه ۱۲۸ انعام^۱، جاریست. «إِلَّا مَا شَاءَ» در اینجا نیز بیانگر همان مشیت گذشته الهیست، پس خلود بی‌نهایت در کار نیست: (صادقی تهرانی، ۱۴/۳۹۳-۳۹۴).

نکته: از آنجا که «الاماشاءالله» بعد از «فَأَمَّا الَّذِينَ شَقُّوا فَنَارِ لَّهُمْ فِيهَا زَفِيرٌ وَشَهيقٌ، خَالِدِينَ فِيهَا مَادَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ» آمده پس همه‌ی مواردی که می‌توانند مستثنی‌منه واقع شوند، مورد استثناء هستند زیرا چنانچه کلمه یا جمله‌ای متحمل وسعت معنایی باشد و هیچ قرینه‌ای برای محدود کردن آن نباشد در اینجا اصاله الشمول جاری می‌گردد و الا برخلاف فصاحت و بلاغت است لذا، استثناء، هم به «الَّذِينَ شَقُّوا» برمی‌گردد و هم «فِيهَا زَفِيرٌ وَشَهيقٌ» و هم «خَالِدِينَ فِيهَا» (شامل خلود و خالد، هر دو) و هم «مَادَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ». از آن طرف لفظ «ما» نیز در «الاماشاءالله» قابلیت برگشت به همه این موارد و مراتب را دارد که بعضی از این موارد و مراتب مورد اشاره علامه هم بود و برای بعضی دیگر روایاتی نیز وارد شده. پس جایی که دلیل یا قرینه‌ای برای تضییق قلمرو معنایی نباشد؛ نمی‌توان دست به تضییق زد. عین همین مطلب در مورد استثناء اهل بهشت هم هست مگر مواردی که کلام تحمل آن را نداشته باشد.

۱. «وَيَوْمَ يُحْشَرُهُمْ جَمِيعاً يَا مَعْشَرَ الْجِنِّ قَدِ اسْتَكْبَرْتُمْ مِنَ الْإِنسِ وَقَالَ أَوْلِيَاؤُهُمْ مِنَ الْإِنسِ رَبَّنَا اسْتَمْتَعَ بَعْضُنَا بِبَعْضٍ وَبَلَّغْنَا أَجَلَنَا الَّذِي أَجَلْتَنَا لَنَا قَالَ النَّارُ مَثْوَاكُمْ خَالِدِينَ فِيهَا إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ إِنَّ رَبَّكَ حَكِيمٌ عَلِيمٌ».

۲-۱۱. سرنوشت بهشتیان

ماده «جذذ» به معنای قطع است و «عَطَاءٌ غَيْرَ مَجْدُوذٍ» به معنای عطای قطع نشدنی است؛ لذا «عَطَاءٌ غَيْرَ مَجْدُوذٍ» یعنی بخشش کامل بدون اینکه ترکیبش به هم بخورد (جوهری، ۵۶/۲، ابن فارس، ۴۰۹/۱، راغب اصفهانی، ۳۸۶/۱، طریحی، ۱۷۸/۳، مصطفوی، ۷۷/۲)¹.

۳-۱۱. استثناء از اهل بهشت

علامه در مورد وجه جمع بین جمله: «إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ» و «عَطَاءٌ غَيْرَ مَجْدُوذٍ» در آیه شریفه و اشاره به لزوم خلود بهشتیان در بهشت با توجه به معنای لغوی (طباطبایی، ۲۳/۱۱). می‌گوید: «در تفسیر آیه بعدی که فرموده: "وَأَمَّا الَّذِينَ سُعِدُوا ... " عینا نظیر همان بحثی است که در آیه قبل به میان آمد، زیرا سیاق هر دو یکی است، با این تفاوت که در دومی جمله "عَطَاءٌ غَيْرَ مَجْدُوذٍ" اضافه شده است، اما در این جمله سؤال دیگر است، و آن اینکه اگر نعمت بهشت عطائی است غیر مقطوع، پس معنای استثناء چه می‌شود؟

جواب این است که استثناء مذکور نمی‌خواهد بگوید عده‌ای از بهشت خارج می‌شوند، بلکه می‌خواهد بفرماید ممکن است خارج شوند، پس این استثناء مسوق است برای اثبات قدرت مطلق خداوند؛ پس در این آیه نیز همه آن ابحاثی که در آیه قبلی بود جریان دارد مگر فرض خروج بهشتیان از آن، چون کسی نیست که در آخرت، اول داخل بهشت بشود و بعد داخل جهنم گردد»؛ (طباطبایی، ۳۵/۱۱).

علامه می‌گوید: «این معنا ضروری کتاب و سنت است که بهشت آخرت بهشت خلد است و کسی که جزایش بهشت باشد دیگر الی الأبد از آن بیرون نمی‌شود. هر چند دلالت کتاب بر اینکه پاره‌ای از کسانی که داخل جهنم می‌شوند، بیرون می‌آیند به این پایه از وضوح نیست»؛ (طباطبایی، پیشین، ۳۶/۱۱-۳۷).

طبرسی برای عدم خروج بهشتیان اجماع امت را ذکر کرده: (طبرسی، ۲۹۹/۵) و علامه

۱. فی حدیث علی (ع) «فَطَفِقْتُ أَرْثِي بَيْنَ أَنْ أُصُولَ بَيْدِ جَدَاءٍ أَوْ أُصْبِرَ عَلَى طَخِيَةِ عَمِيَاءٍ» (سیدرضی، خطبه ۳)

مستند این اجماع را عقل و آیات و روایات بی‌شمار می‌داند: (طباطبایی، ۳۵/۱۱).

در این زمینه از ابوجعفر(ع) هم روایت شده که در ذیل جمله "فَمِنْهُمْ شَقِيٌّ وَسَعِيدٌ" فرموده: خداوند در ذکر اهل آتش استثناء آورد، ولی آنچه که در ذکر اهل بهشت آورده استثناء نیست: (عروسی حویزی، ۳۹۹/۲، عیاشی، ۱۶۰/۲).

علامه توضیح می‌دهد که: «امام (ع) می‌خواهد اشاره بفرماید به اینکه استثناء به مشیت، به قرینه اینکه به دنبالش در جمله "عَطَاءٌ غَيْرَ مَجْدُودٍ" نعمت بهشت را نعمتی دائمی و غیر مقطوع معرفی کرده، به معنای استثناء اصطلاحی نیست و نمی‌خواهد بفرماید پاره‌ای از بهشت بیرون می‌شوند، بلکه تنها و تنها می‌خواهد اطلاق قدرت خدا را برساند (و بفهماند با اینکه بهشت نعمتی است دائمی مع‌ذلک خداوند قدرت دارد که بهشتیان را از بهشت بیرون کند). به خلاف استثناء در اهل آتش که به قرینه جمله بعدش "إِنَّ رَبَّكَ فَعَالٌ لِّمَا يُرِيدُ" استثناء اصطلاحی است، چون جمله مذکور اشاره دارد به اینکه امر مذکور واقع شدنی است»: (طباطبایی، ۴۱/۱۱).

اما باید گفت چنین چیزی از ظاهر و سیاق فهمیده نمی‌شود، آیه تا اینجا علاوه بر اینکه مطلق قدرت و قدرت مطلق را از خدا نفی نمی‌کند؛ عدم خلود بهشتیان را هم نفی نمی‌کند و به خوبی نشان می‌دهد که خلود در آیه مذکور به معنای مکث طویل است و تطویل و تداوم آن از قید بعدش فهمیده می‌شود یعنی آوردن قید اضافی «عطاء غیر مجذوذ» جمله «الا ماشاء ربك» را تفسیر می‌کند. و اینکه علامه سیاق را دلیل انحصار استثناء به قدرت الهی دانست به راحتی قابل قبول نیست زیرا سیاق در جایی قرینه است که دلیل قاطعی در کار نباشد: (بابایی و همکاران، ۱۲۳). اما آوردن دو قید متفاوت "إِنَّ رَبَّكَ فَعَالٌ لِّمَا يُرِيدُ" - "عطاء غیر مجذوذ" با تفاوت تعبیر در دو آیه متحدالسیاق دلیل بر تفاوت حکم است والا آوردنش خلاف بیان عادیست تا چه رسد به کتاب فصاحت و بلاغت.

با وصفی که خود علامه بر تحقق جمله "إِنَّ رَبَّكَ فَعَالٌ لِّمَا يُرِيدُ" اذعان دارد جای تعجب است که چنین نتیجه‌ای گرفته‌اند. پس جایی برای بی‌اثر کردن استثناء باقی نمی‌ماند.

اما اینکه خداوند بهشت را عطایی قطع نشدنی شمرده با اینکه قبلاً در باره خلود، استثنایی زده بود خود بهترین شاهد است بر اینکه مقصود از استثناء مشیت، بقای اهل بهشت، فراتر از مدت آسمان و زمین است و خود شاهد است که آسمان و زمین آخرت پایانی دارد لذا مشیت حتمی الهی که با فعل ماضی آمده باقید «عَطَاءٌ غَيْرَ مَجْدُودٍ» تفسیر و تأکید شده است یعنی خدا برای بهشتیان خلود دائم خواسته است نه موقت. و جمله مذکور علاوه بر اثبات بقاء، و اطلاق قدرت، بیانگر فضل و احسان الهی نیز هست که در آیاتی^۱، تأکید شده است.

اما صادقی می‌گوید: استثناء از خلود اهل بهشت بخاطر مدتی است که بعضی از آنها قبلاً در آتش بودند و بعد وارد بهشت شدند که روایت سیوطی: (سیوطی، ۳۵۰) هم بر آن دلالت دارد: (صادقی تهرانی، ۱۴/۳۹۰-۳۹۱). یعنی مدتی که در بهشت نبودند و در دوزخ مکث داشتند از مدت خلود در بهشت استثناء و کسر شده است.

به علاوه استثناء در مورد خلود اهل بهشت یعنی بقا و دوام آنها افزون بر عمر آسمانها و زمین؛ یعنی بی‌نهایت است و نیز تأیید می‌کند که بین دوام جهنم و بهشت فرق است لذا برهان قاطعیست بر محدودیت خلود نار و عدم محدودیت خلود بهشت: (صادقی تهرانی، ۱۴/۳۹۵) به عبارت دیگر استثناء در مورد اهل نار یعنی تقلیل مدت به کمتر از عمر آسمانها و زمین آخرت، و در مورد بهشتیان تطویل آن به فراتر از عمر آنها.

وی اضافه می‌کند ظاهر استثناء بخاطر تقلیل است اما چون تطویل در آن نیست با برهان قاطع «عَطَاءٌ غَيْرَ مَجْدُودٍ»؛ بیان شد که اگر چه آسمان و زمین آخرت هم خراب شود ولی اهل بهشت همچنان عند سدره المنتهی که فوق آسمان هفتم است^۲، متعتمد و خرابی و پایان آسمان و زمین به آنها آسیبی نمی‌رساند: (صادقی تهرانی، ۱۴/۳۹۲-۳۹۶). به بیان دیگر «مشیت حتمی الهی در علم الهی اینطور رقم خورده که خدای حکیم تا آسمان و زمین باقیند عدم خلود اهل نار را خواسته و نیز بر همین قاعده عدم خلود اهل جنت را تقدیر

۱. «فلولا فضل الله عليكم و رحمته لکنتم من الخاسرين» (البقره، ۶۴).

۲. «جَنَّةُ الْمَأْوَى، عِنْدَ سِدْرَةِ الْمُنْتَهَى» (النجم، ۱۴-۱۵).

نموده الا اینکه به مقتضای فضلش خلود بهشتیان را اراده کرده است لذا استثناء در مورد اهل بهشت با «عَطَاءٌ غَيْرَ مَجْدُودٍ» تفسیر می‌شود: (صادقی تهرانی، ۱۴ / ۴۰۲).

صادقی بعد از عدل الهی، رحمت و اسعه الهی^۱ را باعث تخفیف عذاب جهنمیان و فضل و احسان الهی را باعث تطویل نعمت بهشتیان می‌داند و این را اقتضای «عَطَاءٌ غَيْرَ مَجْدُودٍ» می‌داند: (صادقی تهرانی، ۱۴ / ۳۹۵).

در نتیجه کسی که داخل بهشت برزخی یا اخروی شود دیگر خارج نمی‌شود به دلیل غیرمجدوذ بودن آن. پس خروج از بهشت یا فناء آن با اهلش، با عطاء غیرمجدوذ نمی‌سازد: (صادقی تهرانی، ۱۴ / ۳۹۳-۳۹۴).

بنابراین «إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ» در آیه عذاب برای تقلیل مدت است و در آیه جنت برای تطویل مدت؛ و شاخص این مدت هم عمر آسمان و زمین آخرت است.

۱۲- جمع بندی

آنچه به دست آمد اینکه علامه و صادقی هر دو قائل به خلود بهشتیان هستند اما در مورد جهنمیان نظر علامه و صادقی کمی متفاوت است: علامه طبق مشهور متمایل به خلود؛ به معنای بی‌پایان است ولی صادقی آن را محدود می‌داند؛ گرچه با بررسی که توسط نگارنده روی مبانی و روش تفسیری این دو مفسر انجام گرفته نشان می‌دهد که از مبانی و روش یکسانی برخوردارند اما در برداشت از مسائل و نحوه ورود و خروج و استدلال به آنها گاهی تفاوت‌هایی دیده می‌شود؛ علامه بیشتر مشی مشهور را طی می‌کند اما صادقی بیشتر با تمرکز بر لغات و ربط آیات کریم و موشکافی‌های لازم به نتایج دیگری دست می‌یازد.

با توجه به عدل الهی و سنجش میزان مجازات با جرم، همانطور که لغویون هم گفته‌اند خلود به معنای مدت طولانی است نه بی‌انتهای و با تفسیر آیات بوسیله خود آیات و توجه به روایات موافق و بدون هیچ پیش فرضی، مدت جاودانگی جهنمیان در آتش به مقتضای

۱. «رَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ» (الاعراف، ۱۵۶).

عدل و رحمت و اسعه الهی کمتر از عمر آسمانها و زمین آخرت و خلود اهل بهشت به مقتضای فضل و احسان الهی فراتر از عمر آنهاست.

۱۳- نتایج مقاله

- ۱-۱۳. با توجه به قول اهل لغت در مورد «خلود» و دقت در نحوه و موارد استعمال آن در قرآن، این واژه به معنای مدت طولانیست و نه بی‌انتهای.
- ۲-۱۳. با تفسیر آیات به وسیله خود آیات و توجه به روایات موافق در آیات هود، قید «فعال لمایرید» درباره جهنمیان، استثنای قبلش را تأکید می‌کند؛ و قید «عطاء غیرمجدوذ» در مورد بهشتیان استثنای قبلش را تفسیر می‌نماید؛ یعنی «إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ» در آیه عذاب برای تقلیل مدت است و در آیه جنت برای تطویل مدت است و شاخص این مدت هم عمر آسمان و زمین آخرت است.
- ۳-۱۳. با توجه به عدل الهی و سنجش میزان مجازات با جرم، خلود جهنمیان محدود و با عنایت به فضل و احسان الهی بقای بهشتیان نامحدود است.

کتابشناسی

۱. قرآن کریم
۲. ابن بابویه، محمد بن علی، معانی الأخبار، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم - چاپ: اول. ۱۴۰۳ ق.
۳. ابن فارس، احمد بن فارس. معجم مقاییس اللغة. قم. چاپ: اول. ۱۴۰۴ ق.
۴. ایازی سید محمدعلی و فرهاد ترابی. بررسی نظریه تفسیری علامه طباطبایی در جاودانگی دوزخ. فصلنامه علمی پژوهشی مطالعات تفسیری. شماره ۳۲. ۱۳۹۶ ش.
۵. بابایی علی‌اکبر و همکاران. روش‌شناسی تفسیر قرآن. پژوهشکده حوزه و دانشگاه و سمت. چاپ اول. ۱۳۷۹ ش.
۶. بحرانی، سید هاشم بن سلیمان. البرهان فی تفسیر القرآن. قم. مؤسسه بعثه - چاپ: اول. ۱۳۷۴ ش.
۷. بغدادی علاء‌الدین علی بن محمد، لباب التأویل فی معانی التنزیل، تحقیق: محمدعلی شاهین، بیروت، دارالکتب العلمیه، چاپ: اول. ۱۴۱۵ ق.
۸. بهشتی، احمد. مسأله خلود در عذاب و دیدگاه علامه طباطبایی. پژوهش دینی. شماره ۱۱. ۱۳۸۴ ش.
۹. جوهری، اسماعیل بن حماد. الصحاح - بیروت. چاپ: اول. ۱۳۷۶ ش.
۱۰. حر عاملی، محمد بن حسن. الفصول المهمة فی أصول الأئمة (تکملة الوسائل). قم. موسسه معارف اسلامی امام رضا علیه السلام - چاپ: اول. ۱۴۱۸ ق.
۱۱. حوی، سعید. الاساس فی التفسیر. قاهره، دارالسلام. چاپ: ششم. ۱۴۲۴ ق.
۱۲. راغب اصفهانی، حسین بن محمد. مفردات ألفاظ القرآن. بیروت. دار القلم. ۱۴۱۲ ق.
۱۳. همو. مفردات الفاظ قرآن. تهران، مرتضوی. چاپ: دوم. ۱۳۷۴ ش.
۱۴. زمخشری محمود. الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل. بیروت. دارالکتب العربی. چاپ: سوم. ۱۴۰۷ ق.
۱۳. سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر. الدر المنثور فی تفسیر المأثور. قم. کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی. چاپ: اول. ۱۴۰۴ ق.
۱۴. سید رضی، محمدحسین، نهج البلاغه، بی‌جا، بی‌تا.
۱۵. شیرازی صدرالدین. تفسیر القرآن الکریم (صدرا). قم. بیدار. چاپ: دوم. ۱۳۶۶ ش.
۱۶. همو. شرح أصول الکافی (صدرا). ۴ جلد. تهران. مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی. چاپ: اول. ۱۳۸۳ ش.
۱۷. صادقی تهرانی، محمد. الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن. قم. انتشارات فرهنگ اسلامی. چاپ: دوم. ۱۳۶۵ ش.
۱۸. همو. ترجمان، اسوه، چاپ نخست. ۱۳۸۲ ش.
۱۹. طبرسی، فضل بن حسن. مجمع البیان فی تفسیر القرآن. تحقیق: محمدجواد بلاغی تهران. ناصر خسرو. چاپ: سوم. ۱۳۷۲ ش.
۲۰. همو. مجمع البیان فی تفسیر القرآن. مترجمان. تحقیق: رضا ستوده. تهران. فراهانی. چاپ: اول. ۱۳۶۰ ش.
۲۱. طباطبایی، محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن. قم. اسماعیلیان. چاپ: دوم. ۱۳۷۱ ش.

۲۲. همو. تفسیر المیزان، به ترجمه محمدباقر موسوی همدانی، قم، دفتر انتشارات اسلامی. چاپ: پنجم. ۱۳۷۴ ش.
۲۳. طریحی، فخرالدین بن محمد. مجمع البحرین. تهران. چاپ: سوم. ۱۳۷۵ ش.
۲۴. طوسی، محمد بن حسن. التبیان فی تفسیر القرآن. تحقیق: احمد قصیر عاملی. بیروت. دار احیاء التراث العربی. چاپ: اول.
۲۵. عروسی حویزی، عبد علی بن جمعة. تفسیر نور الثقلین. قم. اسماعیلیان. چاپ: چهارم. ۱۴۱۵ ق.
۳۷. علی محمدی، کریم، عبدالمجید علی محمدی. بررسی تطبیقی آیات خلود در جهنم از منظر علامه طباطبایی و فخر رازی. فصلنامه علمی پژوهشی مطالعات تفسیری. شماره ۲. ۱۳۸۴ ش.
۲۶. عیاشی، محمد بن مسعود. تفسیر العیاشی. ۲ جلد. تهران. المطبعة العلمية. چاپ: اول. ۱۳۸۰ ش.
۲۷. فخر رازی، محمد بن عمر. مفاتیح الغیب. بیروت. دار احیاء التراث العربی. چاپ: سوم. ۱۴۲۰ ق.
۲۸. فراهیدی، خلیل بن احمد. کتاب العین - قم. چاپ: دوم. ۱۴۰۹ ق.
۲۹. فیض کاشانی، محمد بن مرتضی. تفسیر الصافی. تحقیق: حسین اعلمی. تهران. الصدر. چاپ: دوم. ۱۴۱۵ ق.
۳۰. قمی، علی بن ابراهیم. تفسیر القمی. تحقیق: طیب موسوی جزایری. قم. دارالکتاب. چاپ: سوم. ۱۳۶۳ ش.
۳۱. کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق. الکافی. قم. دار الحدیث. چاپ: اول. ۱۴۲۹ ق.
۳۲. مجلسی، محمدباقر. بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار. بیروت. دار احیاء التراث العربی. چاپ: دوم. ۱۴۰۳ ق.
۳۳. مصطفوی، حسن. التحقیق فی کلمات القرآن الکریم. بیروت - قاهره - لندن. چاپ: سوم. ۱۴۳۰ ق.
۳۴. مکارم شیرازی، ناصر. تفسیر نمونه. تهران. دارالکتب الإسلامیة. چاپ: اول. ۱۳۷۴ ش.